

**MUSUL ATABEG HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE
el-CEZİRE BÖLGESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI
(521-660 / 1127-1262) ***

ADNAN ESKİKURT
(Marmara Üniversitesi)

Selçuklu devrinde devlet işlerinde yetişmesi ve tecrübe kazanması için ülkenin çeşitli yerlerinde görevlendirilen şehzâdelerin maiyetlerinde devlet işlerinde tecrübeli ve ehil kimselerin bulunmasına önem verilirdi. Bir çeşit idârî ve askerî danışman hüviyetindeki bu kimseler “Atabeg” unvânını taşırlardı. Ancak, zamanla Selçuklu otoritesinin güç ve etkinliği zayıfladı. Bu durum üzerine nazariyede hâlâ merkeze bağlı görünen birçok atabeg siyasî ve askerî yetkileri tamamen ele geçirip kendi idarelerini tesis ettiler.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Musul valî ve kumandanlığı yetkileri ile Şehzâde Alp-Arslan'ın *Atabegi* olarak tayin edilen İmâdeddin Zengî de benzer şekilde siyasî arenada yerini almış, fakat Haçlılar'a karşı cihadın temsilciliğini üstlenerek büyük bir siyasî boşluğu doldurmuştur.¹ Zengî, başında bulunduğu Atabegliğin sınırlarını da Musul'un doğu tarafındaki dağlık sahada (Zağros Dağları) yer alan Şehr-i Zor'dan Şam önlerine ve

---

* Bu makale, Lisans ve Yüksek Lisans eğitimim sırasında Tarih Bilimini sevdiğim ve araştırmacı ruhunu aşıl原因an saygıdeğer hocam Merhum Prof. Dr. Coşkun Alp tekin'in aziz ruhuna ithaf edilmiştir.

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih* [=el-Kâmil], X, İstanbul 1987, 508-510; Gregory Abu'l-Ferec, *Abu'l-Farac Tarihi* [=Ebu'l-Ferec] (trc. Ö. Rıza Doğrul), II, Ankara 1987, 36; Coşkun Alp tekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978, 28; Coşkun Alp tekin, “Atabeg” maddesi, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [=DİA], IV, İstanbul 1991, 38.

Urmiye Gölü yakınlarından Tekrit ve Hit'e kadar genişletmiş², haleflerinden Haleb hâkimi Nureddin Mahmud ise çevresindeki müslüman ve Haçlı hükümdarlarına gücünü kabul ettirmiştir. Ancak, onun vefâtından hemen sonra Suriye ve el-Cezîre bölgeleri üzerinde Eyyubîler nüfuz kazanmaya başladılar. Güneybatı Asya'da Moğol istilâ hareketleri başladığı sıralarda ise, devletin nüfuz sahası epeyce daralmıştı. Bu dönemde hâkimiyet alanı; Dicle havzasında Cezîret-i İbn Ömer, el-Sinn ve Tekrit, Dicle'nin kolları olan Büyük Zap ve Küçük Zap akarsuları arasındaki sahada Erbil, Fırat nehri boyunca Rahbe ve Rakkâ, Habur nehri civarında Re'sü'l-'Ayn (Ceylan pınarı) ve Nusaybin, Musul ile Re'sü'l-'Ayn arasında Sincar şehri ve ayrıca Harran ile Şehr-i Zor kentleri ile çevrelenmiş bir sahadan ibâret idi.

A- Musul Atabeglerinin el-Cezîre Bölgesindeki Hakimiyeti

Atabeg İmâdeddin Zengî'nin iktidarı ele alındığında, faaliyetlerinin umumiyetle kuzey ve batı yönlerinde yoğunlaştığı görülür. Bunda, Haçlı saldırıları karşısında müslümanların mağduriyeti kadar, bölge hükümdarlarının birbirleri ile mî'cadele etmelerinden kaynaklanan otorite boşluğunun da büyük rolü vardı. Bu müsait siyasî ortamı değerlendiren Zengî, kuzeydeki Artuklu emirlerinden Nusaybin, Harran, Haleb, Dârâ, Re'sü'l-'Ayn, Hızan, Maden ile Zulkarneyn ve Çebel-i Cûr'u ele geçirdi. Bu suretle Artuklular'ı tâbi duruma getirdiği gibi, Haçlılarla cihâdı ve bu bağlamda da İslâm dünyasının bu cephedeki müdafaasını üstlenmiş oldu. Daha sonra hâkimiyetini tüm Suriye'de tesis etmek üzere harekete geçti. Hama, Hıms, Barîn, Ma'rretü'n-Nu'mân, Kefertâb, Ba'albek ve Dımaşk'a hâkim oldu.³ Ardından, 1144 yılında Urfa'nın ve 1145'de Suruc'un fethederek, Haçlılar'ın Şam bölgesindeki egemenliğini sona erdirdi. Böylece, Haçlılar hem Fırat'ın doğusundan atılmış ve hem de Irak üzerinde bir tehdit olmaktan uzaklaşmış oldular.

İmâdeddin Zengî'nin Eylül 1146'da hizmetkârlarından biri tarafından öldürülmesi⁴ Suriye ve Anadolu'da kazanılmış bazı yerler kontrolden çıkmasına ve Musul Atabeg Devleti topraklarının da ikiye bölünmesine sebep

² Douglas Patton, *A History of The Atabegs of Mosul and Their Relations With The Ulama* [=Ulama], Basılmamış Doktora Tezi, New York 1982, 14-15.

³ el-Kâmil, X, 643-647.

⁴ Coşkun Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengîler)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. H. D. Yıldız, VII, İstanbul 1997, 546; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987, 153.

oldu. Habur hudud olmak üzere merkezi Musul olan doğu koluna büyük oğlu Seyfeddin Gazi ve merkezi Haleb olan batı koluna da diğer oğlu Nureddin Mahmud hâkim oldular. Babasının siyasî mirasına sahib çıkan Nureddin Mahmud, Haçlı kuvvetlerinden Harim, Arka, Arima, Safisa, Banyas ve Hanin'i fethederek büyük başarı kazandı. Ayrıca, Dımaşk'ı da yeniden ele geçirdi. Bu dönemde Musul tahtında bulunan atabegler onun siyasî ve askerî üstünlüğünü benimsemek zorunda kaldılar. Hükümdarlığı sırasında Fırat'tan Hemedan'a ve Amid'in kuzeyinden Aden'e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı (Atabegliğin Musul kolu dahil) nüfuzu altına almayı başaran Nureddin Mahmud 1174'de Dımaşk'da vefât etti. Ölümü üzerine kumandanlarından Selâhaddin Eyyubî, Fâtımî meselesini halletmek üzere görevli bulunduğu Mısır'da adı ile anılan devletin temellerini attı. Ardından da hâkim olduğu sahayı hızla Suriye yönünde genişletti.⁵

a) Eyyubîler'in el-Cezîre Hakimiyeti ve Zengîlerle İlişkileri

1181 yılında vefât eden Haleb hâkimi Melik Salih İsmail b. Nûreddin Mahmud, idaresi altındaki toprakları Musul hâkimi II. İzzeddin'e vasiyet etti. Böylece, Zengî ülkesi bir kez daha tek bir idare altında birleşmiş oldu. Bu gelişme, Atabeg II. İzzeddin ile Selâhaddin Eyyubî'yi karşı karşıya getirdi. 1182'de Sincar'ı zabteden Eyyubî hükümdarı üç kez de Musul'u kuşattı. Neticede üstünlük sağlayan Selâhaddin Eyyubî; Haleb, Karabel, Kıfçakoğulları memleketi ve Zap Suyu berisini elde ederken, Sincar, Habur, Nusaybin ve Suruc Musul Atabeg Devleti egemenliğinde kaldı.⁶

1193 senesinde Selâhaddin Eyyubî'nin vefâtı ardından Melik Adîl Mısır tahtını ele geçirdi. 1201 yılında da tüm Eyyubî melikleri tarafından metbû tanındı. Dahilinde Suruc, Rakka, Harran ve Urfa gibi önemli şehirlerin bulunduğu Diyâr-ı Mudâr bölgesine de oğlu Melik Eşref'i nâibi olarak tayin etti. Melik Efdâl ise Amid, Meyyâfârikin ve Sümeysat'a hâkim oldu.

Bu sıralarda II. İzzeddin'e halef olarak Musul tahtına oturan I. Nureddin Arslanşah, durumdan istifade edip devletine eski gücünü kazandırmak için bölge hükümdarları ile mücadeleye girişti. Ancak, Sincar hâkimi Melik Mansur Kutbeddin'den Tell Afer'i (Afer Tepesi) ele geçirmesi rakib hükümdarların tepkisini çekti. Bu nedenle, Erbil hâkimi Muzaffereddin

⁵ Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1987, 170-172.

⁶ el-Kâmil, XI, 376-377.

Kökbörü, Melik Eşref, Amid Artuklu hükümdarı Salih, Cezîret-i İbn Ömer⁷ hâkimi Mugiseddin Sencerşah b. Zengî ona karşı bir ittifak tesis ettiler ve Musul ve Nusaybin arasındaki bir mevkiye Musul ordusunu mağlub ettiler. Merkezine çekilen I. Arslanşah, herkesin kendi mülküne sahib olmasını ve Tell Afer'i Melik Mansur'a terk etmeyi kabul etti.⁸ I. Nureddin Arslanşah muhtemelen bu sıralarda Melik Adil'i metbû tanımış olmalıdır.

Melik Adil'in 1209'da Sincar'ı kuşatması, I. Nureddin Arslanşah ve Kökbörü'nün yakınlaşmasına sebep oldu. Halife en-Nâsır'ın tavassutuna rağmen mesele sulh yolu ile çözülemeyince Sincar'ı olası bir işgâlden kurtarmak üzere, Haleb hâkimi Melik Zahir Gazi b. Selâhaddin, Anadolu Selçuklu Sultanı Keyhüsrev b. Kılıçarslan ve kardeşi Erzurum hâkimi Mugiseddin Tuğrulşah ile birleşip, Melik Adil'in üzerine yürüme kararı aldılar. Ancak Halife'nin sürdürdüğü barış girişimleri netice verdi. Ele geçirdiği Habur ve Nusaybin civarı kendisinde kalmak şartı ile barış yapmayı kabul eden Melik Adil, üç aydır kuşatma altında tuttuğu Sincar'dan da ayrıldı.⁹

I. Nureddin Arslanşah'ın 1211'deki vefâtı ardından Musul tahtına Melik Kahir İzzeddin Mesud geçerken, Akr ve Şûş kaleleri ile bağlı vilâyetlerin idaresi kardeşi Melik Mansur İmâdeddin Zengî'ye bırakıldı. I. Nureddin Arslanşah'ın Üstadüddâr'ı¹⁰ Bedreddin Lü'lü' ise devlet işlerinde İmâdeddin'e yardımcı olmakla görevlendirilerek nâibliğine getirilmişti.¹¹ Bu dönemde, 1209 anlaşmasının etkisi ve Melik Adil'in statükoyu muhafaza etmeye çalışması neticesinde, bölgede sükûnet hâkim idi.

⁷ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, Beyrut 1955-1959, 38 ("Cezîret-i İbn Ömer, Musul'un kuzeyinde birkaç günlük mesafededir"); İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lakü'l-hatire fi zikr-i ümerâi's-Şam ve'l-Cezîre* [=el-A'lak], III/II, Dımaşk 1978, 5 ("Cezîret-i İbn Ömer, Musul'un yakınında yer alır. Aralarında 3 günlük mesafe mevcuttur"); Metin Tuncel-Abdülkerim Özaydın, "Cizre" mad., *DİA*, VIII, İstanbul 1993, 37-39 ("Güneydoğu Anadolu bölgesinde, Dicle nehrinin günümüzde Türkiye topraklarını terk edip Suriye topraklarına girdiği mevkiin çok yakınında bulunan bugünkü Cizre").

⁸ Hüseyin Ali el-Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1975, 146.

⁹ D. Patton, *Ulama*, 155.

¹⁰ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fi ahbari Beni Eyyûb* [=İbn Vâsıl], II, Kahire 1953-60, 202.

¹¹ el-Kâmil, XII, 250; Ebu'l-Ferec, II, 494; Melik Müeyyed İmâdeddin İsmail, *Kitabü'l-muhtasar fi ahbari'l-beşer* [=Ebü'l-Fidâ], III/I, Kahire 1907, 113; Makrizî, *Kitabü's-sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk* [=Sülûk], I/I, Kahire 1956, 172.

Melik Mesud'un yedi yıllık saltanatı ardından sırası ile Musul tahtına II. Nureddin Arslanşah ve Nasireddin Mahmud oturdu. Hakimiyet dönemlerinde Atabegliğin idaresinde Bedreddin Lü'lü b. Abdullah ön plana çıktı. Amcaları Melik Mansur ve kayınpederi Kökbörü ile Musul kuvvetleri arasında fasılalarla sürüp giden hâkimiyet mücadelelerine Eyyubî meliklerinin yanısıra Anadolu Selçuklu sultanları, Harezmsahlar, Sincar hâkimi ile Hısn-ı Keyfâ, Amid ve Mardin Artukluları da katıldılar.¹² Bu dönemde yapılan mücadeleler özellikle İmâdiye, Akr, Kevâşi ve Hakkâri ile Zevzan yörelerindeki bazı kalelerin hâkimiyeti üzerinde yoğunlaştı. Yine bu sıralarda, Sincar Emiri Ferruhsah Ömer b. Mevdûd b. Zengî hâkim olduğu şehri Rakka karşılığında Melik Eşref'e teslim etti. Böylece Zengî ailesinin 94 yıllık Sincar hâkimiyeti 4 Temmuz 1220'de sona erdi.

b) Musul Atabeg Devleti'nde Bedreddin Lü'lü' b. Abdullah Devri

Zengî neslinden son Musul Atabegî Nasireddin Mahmud 1233 yılında vefât etti. Bu tarihten itibaren kendisine Halife tarafından Melik Rahîm ünvanı da verilen Lü'lü', Musul'da hüküm sürmeye başladı. Ayrıca, adına hutbe okundu ve adı basılan sikkelerde yer aldı. Melik Eşref ve Melik Kâmil'in vefâtları ardından Eyyubî konfederasyonu nüfuz sahasına giren bölgelerde ortaya çıkan iç savaş ortamını fırsat bilen Lü'lü', Nusaybin ve Sincar şehirlerini ele geçirdi.¹³

1240 senesinde Halep ve Membîç'i yağmalayan Harezmliler, Urfa civarında müttefik Selçuklu, Dımaşk ve Musul birliklerince mağlub edildi. Onlardan geri alınan el-Cezîre şehirleri galipler arasında paylaşıldı. Musul Atabeg Devleti'nin payına Dârâ, Nusaybin ve Karkisiya düştü.¹⁴ Bu gelişmeden sonra, 1249'da, Atabeg Bedreddin Lü'lü' son Zengî hükümdarı Melik Mesud b. Melik Muazzam b. Sencerşah'tan Cezîret-i İbn Ömer'i aldı.¹⁵

¹² Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler, Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/1132-1253)*. İstanbul 2000, 98-108.

¹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi tarihî'l-a'yân*, II, Haydarabad-Dekken 1952, 279; Ebu'l-Fidâ, II/1, 166, 169; Sülûk, I/II, 302-303, el-A'lak, III/1, 98.

¹⁴ Bu şehirler hakkında bkz. el-A'lak, III/1, 124, 140, 151

¹⁵ Ebu'l-Ferec, II, 558-559; el-A'lak, III/1, 243-244.

c- Moğolların el-Cezîre Hakimiyeti ve Atabeg Devleti'nin Yıkılışı

1219-1220 senelerinde Ceyhun Nehri'nin batı tarafında harekete geçen Moğollar, ilk olarak 1221 yılı Nisan ayında Erbil önlerinde göründüler. Bir keşif seferi niteliğinde olduğu anlaşılan bu akın yöre hükümdarlarının ve Halife'nin aldığı tedbirler neticesinde Moğollar'ın geri çekilmesi ile neticelenmiştir.¹⁶

Cengiz Han'ın 1227'deki ölümü sonrasında, oğlu Ögeday Han kapsamı genişletilen akınları devam ettirdi. Nitekim, Curmagun Noyan idâresindeki birlikler Harezşah Celâleddin'i yakalamak için Türkistan, İran ve Azerbaycan taraflarında takibatta bulunurken Amid, Erzen, Meyyâfârikin, Mardin, Nusaybin, Sincar ve Habur'u da yağmalayıp tahribatta bulundular.¹⁷ Bunu takib eden 1234-1235 seneleri boyunca Erbil başta olmak üzere, Dakuk, Bağdad, Nineva ve Sincar Moğol saldırılarına maruz kaldı. 1236 senesinde Erbil bir kez daha Moğollar tarafından kuşatıldı. Yaklaşık olarak 40 gün süren kuşatma yüklü miktarda fidye almaları karşılığında sona erdi. Yine Şehrîzor da bu hareket sırasında Moğollar'ın eline geçmiş olmalıdır. Zira, bu tarihten itibaren Şehrîzor'da hâkim bulunan Nureddin Arslanşah b. İmâdeddin Zengi'nin¹⁸ adı artık kaynaklarda zikredilmemektedir.¹⁹

Görülüyor ki, Moğollar'ın başlangıçta sadece keşif amaçlı olan saldırıları artık ele geçirilen yerlerde yerleşmeyi hedefleyen ciddi askerî seferlere dönüşüyordu. Nitekim, bölgenin siyasî yapısı giderek artan saldırılarla altüst olmaya başladı. Bunun sonucunda da birçok hükümdarın siyâset değişikliği kararı aldıkları ya da direnerek taht ve hayatlarını kaybedecekleri süreç başladı. Nitekim, 1221-1237 yılları arasında bölge üzerinde odaklanan mezkur Moğol

¹⁶ el-Kâmil, XII, 337-338; İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun (Kitabü'l-İber)* [=İbn Haldun] V, Beyrut, 1979, 275.

¹⁷ Cüveynî Alâeddin Atâ Melik, *Tarih-i Cihangüşâ*, trc. Mürsel Öztürk, I, Ankara 1988, 213-214; Ebu'l-Ferec, II, 530.

¹⁸ D. Patton, *Ulama*, 165. İmâdeddin Zengi, babası I. Nureddin Arslanşah'ın vasiyeti gereği hâkim olduğu Akr Kalesi'ni kayınpederi Erbil hâkimi Muzaffereddin Kökbörü ile Şehrîzor'a karşılık takas etmiş ve 630'da (1233) ölünce buraya oğlu Nureddin Arslanşah hâkim olmuştu.

¹⁹ Reşideddin Fadlullah, *Camiü't-tevârih* [=Reşideddin] (Arp. trc. F. A. Seyyid-Yahya el-Haşşâb), Beyrut, (tarihsiz), 191-192; Ebu'l-Ferec, II, 536; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* [=Zehebî], V, Beyrut 1985, 342-343; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi Müülki Mısır ve'l-Kahire* [=İbn Tağriberdî] (Vizâretü'ş-Sekâfe ve'l-İrşâdü'l-Kavmî), VI, Kahire (tarihsiz), 293.

saldırılarına maruz kalan hükümdarlardan biri olan Bedreddin Lü'lü' de tâbi Melik Eşref'in desteğinde sürdürülen mücadelelere çoğu zaman askerî katkı sağladı. Böylece, Haçlılar'ın Mısır'a saldırımları üzerine yardıma giden güçlü bölge hükümdarlarının yokluğunda âdeta savunmasız kalan İslâm beldelerinin istilâ edilmesi önlenmiş oldu. Bunun tabii bir neticesi olarak da izlediği politika sebebi ile Cengiz Han'ın tepkisi ile karşılaştı.²⁰

1237 senesinden sonra Moğollar'ın ilgisi Anadolu'da yürüttükleri hareket üzerinde yoğunlaştı. Neticede, Haziran 1243 tarihindeki Köseadağ Savaşı'nı kazanıp kuzeydeki kuvvetli Selçuklu Devleti'ni bertaraf ettiler.²¹ Moğol kuvvetlerinin önlerinde artık hiçbir engel kalmamıştı ve güneye ilerleyebileceklerdi.²² Nitekim, 1244 ve 1245 senelerinde bölge üzerine hücumla geçtiler. Bu sıralarda Haçlılar'ın taarruzları ile uğraşan Mısır Sultanı Moğollar karşısında bölge hükümdarlarına yeterli desteği veremedi. Bu gelişme üzerine, canını ve mülkünü koruyabilmek için diğer bölge hâkimleri gibi Bedreddin Lü'lü' de muhtemelen Moğol otoritesini tanımak zorunda kalmıştır.

Ancak, Moğollar'ın asıl istilâ devresi İlhanlı hükümdarı Hülâgû önderliğinde 1256 senesinde başlatıldı. el-Cezîre, Suriye, Filistin ve Mısır üzerine yapılan hücumlarda geri kalan güç merkezleri Moğollar'ın öncelikli hedefleriydi. Bunlar; İsmailî merkezi Alamut, Bağdad Abbasî Hilâfeti ve Mısır Memlûk Sultanlığı idi. Nitekim, 1256 senesinde Alamut'u ele geçiren Moğollar, 1258'de de Bağdat'a hâkim oldular.²³ Bağdat'ın sükûtundan sonra, Buka Timur emrindeki Moğollar Fırat Nehri boyunca sıralanmış Hille, Vasıt, Kûfe ve Basra gibi beldeleri ele geçirdiler. Ardından da önce merkezi Şûster de dahil olmak üzere tüm Huzistan'ı itaate aldılar. Arkutu Noyan emrindeki birlikler de Erbil'i ele geçirdiler.

²⁰ D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, (Osm. trc. Mustafa Rahmi), Matbaa-i Amîre, İstanbul 1340-1352, 178-179.

²¹ Ebu'l-Ferec, II, 345; Ebu'l-Fidâ, 19-21.

²² C. Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia Before the Mongol Invasions", *A History of the Crusades, 1189-1311*, ed. M. Setton- Robert Lee Wolff- Harry W. Hazard), II, Philadelphia 1955, 691-692.

²³ Ebu'l-Ferec, II, 572; Ebu'l-Fidâ, II/I, 193-194; Reşideddin, 230; Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî* [=Cûzcânî], trc. H. G. Raverty, Yeni Delhi 1970, II, 1236-1247; Nâsireddin Tusî, *Tarih-i Cihangüşa Zeyli*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1982, III, 163, 169-175.

1259 senesi Temmuz ayına gelindiğinde o sıralar 80 yaşını geçmiş olan Bedreddin Lü'lü' vefât etti.²⁴ Musul tahtına büyük oğlu Melik Salih İsmail oturdu. Bu sırada kardeşleri Melik Muzaffer Alâeddin Ali Sincar'da; Melik Mücâhid İshâk ise Cezîret-i İbn Ömer'de Musul'a tâbi olarak hüküm sürmekte idiler. Aynı yıl Azerbaycan'daki üssünden hareket eden Hülagû yeni bir saldırı dalgası başlattı. Kısa sürede Harran, Nusaybin, Suruc ve Meyyâfârikin'i ele geçirdi.²⁵ Ardından, Haleb ve Dımaşk gibi Suriye'nin birçok şehri itaat altına aldı. Ancak, Mısır Sultanı Melik Muzaffer Seyfeddin Kutuz et-Türkî komutasındaki ordu 1260 senesinde 'Ayni Câlût mevkiinde Kit Buga idaresindeki Moğol birliklerini büyük bir bozguna uğrattı. Böylece Mısır olası bir Moğol istilâsından kurtulmuş oldu. Mısır Sultanı, Melik Muzaffer Alâeddin Ali'yi nâibi olarak Haleb'e tayin etti. Ancak, şehrin ahalisinden Azizî ve Nasirîlerle ihtilâfa düşmesi ve Moğol saldırıları sonucu burada kalamadı. Neticede yeni Mısır Sultanı Melik Zahir Baybars'ın yanına gitmekte zorunda kaldı.

'Ayni Câlût galibiyeti sonrasında Memlûk otoritesinin Moğollar aleyhine Suriye'ye dek ilerlemesi ve Fırat Nehri'nin iki taraf arasında sınır haline gelmesi, doğu yakasında Moğol nüfuzu altında kalan Musul Atabeg Devleti'nde de bazı yeni gelişmelere sebep oldu. Melik Salih İsmail 1261 senesinde Mısır'a giden Sincar Emiri kardeşi Alâeddin Ali'den bir mektup aldı. Ancak, kardeşinin, "Gelecekte Memlûk taraftarı olmanın yararlı olacağını ima edip onlarla ittifak tesis etmenin faydasına işaret ettiği" bu mektub babasının eşrafından Yunusoğlu tarafından gizlice elde edildi. Mektubun Moğollar'ın eline geçmesi endişesi ile Melik Salih İsmail ve Melik Mücahid de Mısır Sultanı'na katılma kararı aldılar. Kahire'de bir müddet kalan Lü'lü' evlâdı daha sonra Sultan'ın düzenlediği bir Irak seferinde yer alarak memleketlerine geri döndüler.²⁶ Ancak, Moğollar kısa süre sonra harekete

²⁴ Ölüm tarihi hakkında bakınız; Ebu'l-Ferec, II, 573; el-Yunîni, *Zeylu Mirâtü'z-zamân*, Haydarabad 1954-57, I, 104; Ebu'l-Fidâ, III/I, 300, Reşideddin, 303, Cüzcânî, II, 1280; Zehebî, V, 362; İbn Haldun, V, 276; Sülûk, I/II, 421; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, Beyrut 1968, I, 184.

²⁵ Cüzcânî, II, 1262-1268; Vardapet Vardan, "Cihan Tarihi", trc. Mahmud Kemal Ayas, Dulaurier'in *Journal Asiatique*, 1860 Ekim-Kasım sayısında yayınlanan Fransızca tercümesinden), "Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar", TM, V(1935), 37-38.

²⁶ Adnan Eskikurt, *Lü'lü' Hanedanı'nın Musul Hakimiyeti (607/1211-660/1262)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M. Ü., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1995.

geçip uzun bir kuşatmanın ardından Temmuz 1262'de Musul'u işgâl ettiler ve esir aldıkları Melik Salih'i de öldürdüler. Bu durum üzerine Sincar'da bulunan diğer kardeşleri derhal Mısır'a geri döndüler. Böylece Musul Atabeg Devleti de fiilen sona ermiş oldu.

B- el-Cezîre Bölgesinin Tabiî Muhiti

Büyük bir kısmı Irak arazisi içinde bulunan ve Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı araziler, antik dönemden itibaren ilgi alanı olmuş ve muhtelif kaynaklarda Mezopotamya (Yunanca: İki nehir arası) ve *Beyne'n-Nehreyn* (Arapça: Nehirler arası) gibi adlarla anılmıştır. Toplam yüzölçümü yaklaşık olarak 1,400,000 km² olan bölge, tabiî ve beşerî hayatın varlığına imkân tanıyan ortamı dolayısıyla *Mümbit Hilâl* olarak da tanımlanmıştır.²⁷ Kuzeybatıdan güneydoğuya (Diyârbakır-Bağdat arası) doğru uzunluğu yaklaşık 650 km.'dir. Musul'dan Habur Irmağı'na kadar olan genişliği ise 213 km. kadardır.²⁸

Yukarıda özelliklerine kısmen değinilen Mezopotamya bölgesinin Arabistan yarımadasının batısına doğru olan kısımları çölümsü stepler halindedir. Bu kesimde birkaç vaha da yer almaktadır. Güneydoğu Toroslar'dan itibaren Basra Körfezi'ne doğru Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan sahaya (Mezopotamya) alçak platolar ve oldukça geniş ova sahaları hâkimdir. Bölgenin doğusuna doğru arazi hızla yükselir ve dağlık sahalar belirginleşir. Hakkâri üzerinden günümüzde İran sınırlarında içinde yer alan Zağros Dağları'na kadar bu görünüm süreklilik arz eder.

Mezopotamya bölgesinin kuzey kesimi "el-Cezîre" (Ada) adı ile tanınır. Bu bölge, kuzeyden doğu-batı doğrultusunda bir yay gibi uzanan Güneydoğu Toroslarla, doğudan Zağros dağlık kütleleri tarafından, batıdan Haleb şehri ve etrafında yer alan çöl alanları ile güneyden de Irak (Sevad) ile belirgin bir biçimde sınırlanmıştır.²⁹

²⁷ Şemseddin Samî, "el-Cezîre", *Kâmusü'l-A'lâm*, III, İstanbul 1308, 1803.

²⁸ 1/10.000.000 ölçekli fizikî harita üzerinden yaptığımız ölçümlere göre.

²⁹ Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 509'da, el-Cezîre bölgesinin sınırlarını; "Dicle nehrinin doğusunda yer alan Meyyafârikîn (bugünkü Silvan), Erzen, Siirt ve Zap havzası ile Fırat nehrinin batısında yer alan Adıyaman bölgelerini de içine alır" şeklinde ifade etmiştir.

Civarında arızalı bir arazi hâkimiyeti göze çarpan bölgenin yüksek kesimlerini Sincar Dağı ve Tell Afer (Afer Tepesi) teşkil eder. Günümüzde Suriye hududu yakınında yer alan Sincar şehri civarındaki bu dağlık saha N. Tunçdilek tarafından (Cebel-i Sincar ve Cebel-i Mekhul) doğu kıvrım sisteminin başlıca arızaları olarak tanımlanmıştır.³⁰ Ayrıca, Musul'un kuzeyine doğru hayli yüksek ve sarp dağlık sahalar arazide egemen unsur olarak göze çarpar. Burada Alp orojenezi sırasında teşekkül etmiş kıvrılmış genç bir yapının hâkimiyeti söz konusudur. Kompleks bir yapı gösteren bu kesim Toros ve Zağros Dağları'nın güney etekleri ile çevrelenmiştir. Ortalama yükselti ise yer yer 1000-2000 metreler arasındadır. Bu dağlık saha, el-Cezîre ile Anadolu ve İran arasında doğal bir sınır teşkil etmektedir. Yüksek dağlık kesimler bitki örtüsü bakımından fakirdir. Ancak eteklerinde bozkır bitki örtüsü egemendir ve yaylacılık faaliyeti gelişmiştir.

Bu dağlık saha dahilindeki en dikkat çekici özelliklerden biri, Büyük ve Küçük Zap ile Diyala nehirlerinin aşındırma faaliyetleri sonucu meydana gelmiş olan derin yarma vadilerdir. Bunlar tarih boyunca Anadolu ve İran üzerinden bölgeye ulaşma imkânı sağlayan yegâne tabiî geçitler olmuştur.

Bölgenin iklim özellikleri kuzeye ve batıya doğru gidildikçe karasal bir karakter kazanmaktadır. Yaz ayları bölgenin her yerinde sıcak ve kurak, kış mevsimi ise güney kesimlerde ılık, kuzeyde ise nisbeten soğuk geçmektedir. Çöl bölgelerindeki sıcak havanın yöredeki diğer kesimleri tamamen işgal ettiği yaz dönemlerinde sıcaklık değerleri oldukça yükselir. Bu kurak dönemde sadece yüksek sahalar ile akarsu vadi tabanları insan hayatına uygun şartlar gösterir. Nitekim, Musul'da yaz aylarında 35-40 C° yi bulan sıcaklığın, kış aylarında oldukça düştüğü (-12 C° ye kadar) görülür.³¹ Bu iklim özellikleri yer yer rölyefin etkisi ile değişikliğe uğramaktadır. Bu faktörler özellikle rüzgâr istikametlerinde sapma ve farklılıklar meydana getirmektedir.

Bölgede kışın yüksek, yazın da alçak basıncın hâkim olması sonucu meydana gelen birtakım rüzgârlar, basınçla beraber mevsimler arasında sıcaklık farklılıklarına neden olmaktadır. Bu rüzgârlar arasında Şimal ve Sirokko en karakteristik olanlarıdır. Arap dilinde kuzey rüzgârı manasını taşıyan Şimal en fazla Mezopotamya bölgesinde görülür. Özellikle Haziran

³⁰ Necdet Tunçdilek, *Güneybatı Asya* [=Güneybatı Asya], İstanbul 1968, 27.

³¹ Süleyman Sa'ig, *Tarihu'l-Musul*, I, Musul 1923, 35, 43.

ve Eylül ayları arasında Fırat-Dicle vadileri dahilinde kuzeybatıdan güneydoğuya doğru eser. Gündüz gösterdiği etki geceye nazaran daha fazla olur. Soğuk karakterli bir rüzgârdır. Kuru ve toz yüklü bir çöl rüzgârı olan Sirokko ise, güney ve güneydoğudan eser. Nisan-Haziran ayları ile Eylül-Kasım arasındaki dönemlerde gözlenir. Estiği sırada basınç ve nisbî nem oranı süratle azalır. Tozdan müteşekkil bir sis ortalığı kaplar ve sıcaklık aniden artış gösterir.

Basınç, rüzgârlar, yükselti ve denizlere uzaklık gibi etkenler bölgede yağış miktarının kuzeyden güneye ve batıya doğru azalmasında birinci derecede etkindir. Meselâ Irak bölgesi genelinde yıllık yağış miktarı yaklaşık olarak 125 mm. iken, kuzeye doğru bu oran 380 mm.'ye kadar çıkar. Yağışların yıldan yıla farklılıklar göstermesi, özellikle de üst üste birkaç sene kurak dönemlerin yaşanması bir yağış azlığını ortaya çıkarır ki, geçimini topraktan temin eden insanlar için bu durum bir kıtlık tehlikesinin habercisi demektir.³²

Bazı çalışmalarda Musul'un; *Ummu'r-Rabî'ayn*, *el-Hazra*, *el-Fayha* ve *el-Hadbâ* gibi lakâplarla anıldığı görülür. Meselâ Gorgis, "Ummu'r-Rabî'ayn" (İki akarsuyun annesi) denilmesini, şehrin ilk ve sonbaharda iki defa yeşil bir örtü ile çevrelenmesine bağlamaktadır.³³ Bu durum muhtemelen bu devrelerde yöreye düşen yağış miktarındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Zira yörede yazın yüksek kışın da oldukça düşük sıcaklıklar yaşanması bölgede karasallığın belirgin olduğunu gösterir. N. Bayatlı, *el-Hazrâ* denilmesini yağmur yağdıktan sonra parlak renkli yöre çiçeklerinin altın ve ipekle işlenmiş ve dokunmuş nakışlı bir elbise görünümü meydana getirmesi ile açıklar. *el-Hadba*, adını ise, Dicle nehrinin düzensiz akışı ya da Musul Kalesi'nin eğriliğine bağlamıştır. Ayrıca, durumun yöre evlerinin bir kısmının kale üzerinde bir kısmının da alçak yerlerde olmasından kaynaklandığına işaret eden bir rivâyetin de mevcut olduğunu bildirmiştir.³⁴ Gerçekten de Musul şehri Dicle'ye hâkim tepelik dalgalı bir arazi üzerinde kurulmuştur. *el-Fayha*, lâkabının verilme sebebi ise Musul'un geniş bir arazi üzerinde kurulmuş olmasına bağlıdır.³⁵

³² *Güneybatı Asya*, 58.

³³ Gorgis Avuad, *Medinetü'l-Musul*, Bağdat 1959, 8.

³⁴ Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, Ankara 1999, 4.

³⁵ el-Hasanî Abdürrezzâk, *Tarihu'l-Irak Kadîmen ve Hadîsen*, Sayda 1958, 251.

Bölgedeki iki büyük akarsudan biri olan ve yukarı mecralarının başlangıç yerleri Doğu Anadolu'daki yüksek bölgelere kadar uzanan Fırat Nehri daha sonra Karasu ve Murat suyu kollarıyla birleşir. Yukarı ve Orta Mezopotamya'yı geçtikten sonra Kurna kasabası civarında Dicle nehri ile birleşerek "Şattü'l-Arab" adını alır. Yine, yukarı mecralarının başlangıç noktaları Güneydoğu Toroslar'a uzanan Dicle Nehri ise doğudan ve Zağros dağlarından gelen Büyük ve Küçük Zap ile Diyale nehirleri ile birleşir. Ayrıca daha güneyde yer alan Kerkük Suyu da (bataklık arazide kaybolursa da) neticede Dicle'ye ulaşmaktadır. Fırat ve Dicle ile Zağros dağlarından gelen akarsuların taşıdıkları alüvyonlar Aşağı Mezopotamya'nın meydana gelmesinde önemli rol oynamışlardır. Ancak sürekli yataklarını değiştirmeleri, taşkınlara ve bataklıklara sebep olmalarından dolayı medenî gelişim üzerinde bazı menfî tesirleri de olmuştur. Bu kesimde güneye inildikçe yükseltinin azaldığı, buna mukâbil çöl alanlarının tedricen daha geniş sahalara yayıldığı görülmür. Özellikle batı yönünde bu durum daha belirgin bir hal alır. Ayrıca, Tûr Abdîn³⁶ bölgesinden çıkan ve suları Habur'a karışan Hirmas çayı yanında Harran ile Re'sü'l-'Ayn'dan çıkıp Fırat nehrine karışan Belih ve Habur ile Sincar dağından çıkıp çölde kaybolan Sarsar ırmakları bölgenin diğer akarsularını teşkil etmektedirler.³⁷

Bölgenin bitki örtüsünde hâkim olan steplerdir. Kuzeye doğru yer yer Şam fıstığı ve bazı meşe türlerinden müteşekkil ormanlarla karşılaşılır. Daha güney ve batı kesimlerde ise yağış miktarındaki azalışa bağlı olarak bitki örtüsü cılızlaşır ve çöl alanlarındaki vahalar haricinde bitki örtüsüne pek rastlanılmaz.

C- el-Cezîre Bölgesinin Beşerî ve İktisadî Coğrafya Özellikleri

Tarihî kayıtlardan anlaşıldığı üzere Musul Atabegliği XII. ve XIII. yüzyıllarda Mezopotamya'nın *el-Cezîre* (ya da *Cezîret-ii Asûr*, *İklîmü Asûr*) adı ile anılan kuzey kesiminde ağırlıkla hüküm sürmüş, önemli bir güce sahip olmakla da temâyüz etmiştir.³⁸ Bu yükselişte, tahtta bulunan atabeglerin

³⁶ Tûr Abdîn, kuzey Mezopotamya'da dağlık bir yaylanın adıdır. Batıdan Mardin civarı, doğudan Cezîret-i İbn Ömer, kuzeyden Batman suyunun döküldüğü yere kadar Dicle ve güneyden de Batman Suyu ve Dicle'nin birleştiği yerden Mardin'e doğru uzanan hat tarafından sınırlanmıştır. M. Streck, "Tûr Abdîn", *IA*, XII/2, İstanbul 1988, 97.

³⁷ Bkz. Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, 509.

³⁸ Dicle ile Fırat nehirlerinin birbirlerine oldukça yaklaştığı Bağdat yakınlarında Irak ülkesi iki parçalı bir görünüm kazanır. Musul Atabeg Devleti de bu sahanın kuzey

yüksek irâdeleri ile izledikleri ciddî politikaları yanısıra, buranın beşerî ve iktisadî faaliyetlerde avantaj sağlayan coğrafi özelliklerinin de rolü vardı. İnsanlığın gelişim sürecine aid izlerin yer aldığı en eski yerleşim alanlarından biri olan bu bölge, Fırat-Diyarbakır arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre (Cezîret-i İbn Ömer) arasındaki Tûr Abdîn, Belh ve Habur akarsuları arasında yer alan Cebel-i Abdülaziz ve Habur ile Dicle arasındaki Sincar dağları ile Musul'un güneyindeki Cebel-i Mekhûl yanında genelde düşük irtifalı bir step bölgesi görünümündedir. Yağışın yeterli miktarda düştüğü kuzey kesimlerde tarım ve hayvancılık için şartlar müsaittir. Yine, Dicle ile Fırat ve kolları boyunca sulamalı tarım yapılabilen sahalar da mevcuttur.

el-Cezîre bölgesi dahilinde Arap nüfusun yayılışına bağlı olarak zaman içerisinde üç idarî saha (Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Mudar) meydana gelmiştir. Musul³⁹, Nusaybin, Sincar, Dârâ ve Cezîret-i İbn Ömer gibi Atabeg Devleti'nin ana hâkimiyet sahasını oluşturan bazı önemli şehirler, bunlardan Diyâr-ı Rebiâ hudutlarında yer almakta idi. Musul şehri ise adeta buranın merkezi niteliğinde olup, Dicle Nehri'nin batı tarafında yer alan vadi zeminindeki alçak düzlüğe doğru bir çıkıntı teşkil etmek üzere, nehre hâkim bir konumda kurulmuştur. Dicle Nehri ve yarım daire biçimindeki surlarla kuşatılmış olan şehir, eski iç kaleden itibaren güneye doğru hafif bir meyil ile alçalmakta ve güneydoğusunda verimli ovalar ile çevrili dış mahalleler uzanmaktadır. Ayrıca o dönemde surların Dicle'ye ulaştığı güneybatı kesiminde kayıklar üzerine kurulmuş bir de köprü vardı.⁴⁰

Atabegler döneminde bölgenin sosyal yapısı müslüman, hristiyan ve yahudilerden oluşmaktaydı. Araplar, Türkler ve Kürtler'den müteşekkil olan müslümanlar, demografik yapının en önemli unsuru idiler. Bunlardan Türkler ve Araplar el-Cezîre'nin genelinde dağınık bir biçimde sakindiler. Kürtler ise daha ziyâde Musul'un kuzeydoğu kesimindeki dağlık ve tepelik alanlarda meskûndular. Ayrıca, Musul, Tekrit, Nusaybin ve Sinn'de yaşayan Yakubî ve

kesiminde yer almakta idi. El-Cezîre hakkında bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Beyrut (tarihsiz), 189; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, [=Makdisî], Beyrut 1987, 122; Zekeriyâ b. Mahmud el-Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbarü'l-ibâd*, Beyrut 1960, 351; el-'A'lak, III/1, 4; Şemseddin Samî. *Kâmusü'l-A'lâm*, "El-Cezîre" maddesi, III, İstanbul 1308, 1802; M. Canard, "al-Djazira", *The Encyclopaedia of Islam*, [=EI²], II, 523-524.

39 İbn Şeddâd pek çok kaynağın aksine yörenin merkezî şehri Musul'u Diyâr-ı Rebi'a'dan ayrı bir idarî bölge olarak ele almaktadır, el-'A'lak, III/1, 5.

40 E. Honigmann, "Musul", *JA*, VIII, 738.

Nesturî hristiyanlar ile, Cezîret-i İbn Ömer, Musul, Rahbe ve Rakkâ, Harran, Re'sü'l-'Ayn ve Nusaybin gibi büyük şehirlerde yaşayan bir kısım yahudiler bölge nüfusunu meydana getiren diğer unsurlardı.⁴¹

Çağdaş kaynaklar Türk grupların bu dönemdeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Ancak bilindiği üzere Türkler savaş sanatındaki üstünlükleri sebebi ile bu dönemde bölgede ön plana çıkmış; Suriye, el-Cezîre ve Anadolu'da mühim askerî mevkilere hâkim olmuşlardı. Bu sebeple, bölgede hüküm süren sultanların ordularında pek çok Türk askerî mevcuttu. Özellikle Şehrîzor Vadisi, bu dönemde bazı Türk boylarının adeta bir toplanma merkezi durumunda olmalıdır. Nitekim, İmâdeddin Zengi ve halefleri ordularına asker toplamak için zaman zaman bu yöredeki gruplardan istifade yoluna gitmişlerdir. Mesela, İmâdeddin Zengi'nin buradaki kesif Türkmenler'e dayanan Arslantaşoğlu Kıfçak el-Türkmanî'yi hizmetine alması⁴² bunun bir göstergesi sayılabilir.

Aslında, Türkler'in bölgeye yerleşmesi Abbasî Halifesi Mu'tasım devrine (833-842) kadar gitmektedir. Bu dönemde Bağdat ve Musul arasında yer alan Tekrît civarında kurulan Samerra şehri, Türkistan'dan gelip hizmete giren Türk kökenli askerler için bizzat Halife'nin emri ile kurulmuştu.⁴³ Yine buranın kuzeybatısında yer alan Dakuk da Irak'taki en eski Türk iskân sahalardan biridir.

O. Turan, Türkler'in Irak bölgesinde, özellikle de Musul civarında yerleşmesinin Selçuklu ve Atabegler döneminde Oğuz boylarının kitleler halinde yöreye göçmeleri ile başladığını ve bunun neticesinde Kerkük, Altınköprü, Karaçuk, Bayat, Kızıl-Ribât ve Karatepe gibi Türk yerleşimlerinin meydana geldiğini ifade etmiştir. Hatta, bugün de mevcut olan ve Altın Köprü, Köy Sancak, Dakuk (Tavuk), Karaçuk, Babahan, Cilâhan, Has Han, Şirin Han, Keçi Han, Han Sultaniye, Karatepe, Kara Timur, Kara Ali, Çayır, Hatun, Çardaklı, Çirak, Kümbetli, Muratlı, Kesik Köprü, Has Kaya, Mahmud Bey, Eski-Keşaf, Yenice, Gök, Toz Kümbet, Kar-Kömüsük gibi yerleşme

41 Douglas Patton, *Badr al-Dîn Lu'lu' Atabeg of Mosul, 1211-1259*, Basılmamış Doktora Tezi, Middle East Center, Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington 1991, 66; *Ulama*, 16-17, 25-26.

42 İbn Vasil, II, 84.

43 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000 (Üçüncü Baskı).

adlarından bölgedeki Türk ahâlinin varlığı ve devamı kolayca tesbit edilebilmektedir. Bunların yanısıra, Bahar-Çiçek, Gürgün, Sultan, Karavan, Sarı-Bulak, Bataklık, Hasan Gazi, Pîr Hüsnü, Boz, Ölük, Tavuk Çayı gibi dağ, tepe ve akarsu isimlerinin de bölgede Türk kültürüne aid izleri taşıdığını bildirmiştir.⁴⁴

Bölgeye yönelik olarak 1185 yılında Horasan'dan başlayan yeni bir göç dalgası, Anadolu, Suriye ve el-Cezîre'de hüküm süren devletlerin askerî kuvvetini teşkil eden Türkmenler'in nüfusunda artışa sebep olmuştur. Başlarında Rüstem Bey isimli bir başbuğ bulunan⁴⁵ bu Oğuzlar, mahallî hükümdarlara bağlı görünmekle beraber aslında kendi boy beyleri idaresinde yaz ve kış mevsimlerinde yurtlarını değiştirerek yarı müstakil göçebe bir hayat sürdürüyorlardı. Daha ziyâde ovalık alanlarda yaşayan Türkmenler'in nüfusundaki bu ani artış; Diyarbakır, Ahlât, el-Cezîre, Suriye ve Orta Anadolu'ya kadar yayılan geniş bir coğrafyada birtakım mücadelelerin yaşanmasına sebep oldu. Uzun uğraşlardan sonra sükûnet sağlanabildi ise de, neticede hem köylü nüfusun azalması hem de mahsullere zarar veren çekirge istilâsı sebebiyle büyük bir kıtlık baş gösterdi. Bu dönemde Malatya'da buğdayın kufizi 16 Sultanî dinâra yükselmiş ve sadece Düneysir ve Şabahtan'da köle olarak satılan esir kız ve erkek çocukların sayısı 22,000 'e ulaşmıştır.⁴⁶ Yine 1256 yılındaki Moğol istilâsı sırasında da kalabalık bir Türkmen kitlesi ve özellikle de Ağaçeriler, Anadolu, Şam ve Ermen taraflarına kadar uzanan geniş bir sahaya gelmişlerdir.⁴⁷

el-Cezîre bölgesinin Atabegler dönemindeki iktisadî refahı ziraat yolu ile elde edilen gelirlerden kaynaklanıyordu. Zira, bölge dahilinde yer alan nispeten sulak ve verimli arazilerde hububat yanında türlü meyve ve yemişler yetiştirilmekteydi.⁴⁸ Nitekim, bölgede buğday, pirinç ve arpa ziraatı Atabegler döneminde oldukça önemli bir husus idi. Pirinç tarımının mevcudiyeti de

⁴⁴ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993, 199-201

⁴⁵ Kâmuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1984, 358.

⁴⁶ Süryani Patrik Mihael, *Vakayinâmesi, İkinci kısım*, trc. H. Andriasyan-(basılmamış), 1944; ayrıca bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, 175.

⁴⁷ İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l- 'Âlâiyye fi'l-umûri'l-'Alâiyye*, haz. Adnan Sadık Erzi, I. ıpkıbasım, Ankara 1956, 618.

⁴⁸ İbn Havkal, *Kitab Suretü'l-Arz*, nşr. M. J. De Goeje, 1967 (ilk baskısı: 1873), III, 207-230; Makdisî, 136; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1964, 217.

muhtemelen sulama imkânlarına bağlı idi. Zamanla pamuk üretimi de zirâf faaliyetlerden biri haline gelmiştir. İbn Havkal'ın belirttiğine göre, Nusaybin, Musul ve Fırat boyundaki Arabân ve Cezîret-i İbn Ömer yakınları pamuk ziraatı yapılan sahalardı.⁴⁹

Bu dönemde meyve üretimi, Re'sü'l-'Ayn, Düneysir, Dârâ, Nusaybin, Cezîret-i İbn Ömer, Musul, Erbil, Rakkâ ve 'Âna da yaygın idi. Bölgenin güneyinde yer alan Sincar, Tell Afer ile Fırat boyunda yer alan şehirlerde de hurma bahçeleri mevcuttu. Zira, güneye inildikçe iklimin tropik bir karakter kazanması sonucunda da hurma ziraatına uygun koşullar ortaya çıkmaktadır. Musul ve civarı ile Habur ve 'Âna mntıklarında ise üzüm, elma ve nar yetiştirilmekte idi. Sincar ile Musul'un doğusunda da yaygın olarak portakal bahçeleri vardı. Cezîret-i İbn Ömer ve Sincar'da ise ceviz, badem ve kestane ağaçları bulunmakta idi. Ayrıca bal ve mazı (deri tabaklamada kullanılır) ile zift (hamam ve gemilerin macunlanmasında kullanılırdı) de bu yörelerin ürünleri arasında yer almaktaydı.⁵⁰ Bölge genelinde ziraatın yanısıra, kaynaklarda açıkça ifade edilmemesine rağmen, at, deve, koyun, keçi ve öküz gibi büyük ve küçükbaş hayvan besiciliğinin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Zira hayvancılık için elverişli otlak alanları ve bozkırlar el-Cezîre'de geniş yer tutmaktadır.⁵¹

Bölgede zirâf faaliyetlerin bu yoğun ve gelişkin hali muhtemelen sulama kanallarının varlığına bağlı idi. Nitekim üretim artışı şehirlerin büyümesine ve buralardaki ticarî hayatın gelişmesine sebep olmuştur. Yıl boyu akış halinde olan akarsuların bulunmadığı sahalarda ise, hayat ancak yer altı sularının varlığına bağlı olarak gelişme şansı bulmuştur. Böyle yerlerde meskûn olan insanlar kuyular açmak veya pınarlardan istifade etmek mecburiyetinde kaldıklarından bazı alternatif sistemler ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri, suyun geçirimsiz bir tabakaya rastlayıp biriktiği yeraltından yüzeye çıkarılması için tünel açılması idi. Romalılar'dan beri uygulanmakta olan bu tekniğe (*foggara*), Irak bölgesinde "karez" adı verilmektedir. Kurak ve çöllerle kaplı yörelerde bu metod sayesinde göçebe çobanların ihtiyacı karşılanmış ve

⁴⁹ İbn Havkal, *aynı yer*.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *et-Tarihi'l-bahir fi'd-devleti'l-Atabekiyye* [=Atabekiyye], Kahire 1963, 78; Ulema, 16.

⁵¹ İbn Cübeyr, *aynı yer*; *el-Kâmil*, XII, 435.

vadilerde yer alan su kuyuları tarih boyunca kervan yollarının istikametinde belirleyici rol oynamışlardır.⁵²

Bu dönemde, tarım ve hayvancılık ürünleri yanında İmâdiye yakınlarından çıkarılan demir, Dicle üzerindeki el-Kayyâra ve Cebel-i Bârimma'dan getirilen petrol yağı ile katran ve Musul ve civarından elde edilen alçıtaşı gibi bazı kıymetli hammaddeler Suriye taraflarına ihraç edilirdi.⁵³ Bölgede böylesine canlı bir ticarî hayatın varlığı birçok kervansaray, han ve hamamın inşasını gerekli kılmıştı. Akr, Musul, 'Aynü'l-Reşâd, Nusaybin, Düneysir, Cudâl ve Munisa'da böyle hanlar mevcuttu. Yine "el-Han" adı verilen ve dikdörtgen planlı olup köşelerinde kuleler bulunan böyle bir kervansaray Atabeg Lü'lü' tarafından Sincar-Musul yolunun üzerinde yaptırılmıştı.⁵⁴ Bölgede Suriye, Amid ve Rum'dan gelen tacirler için Pazar gününden Perşembe gününe kadar açık olan büyük çarşılar mevcuttu. Cezîret-i İbn Ömer bu özelliği ile Ermenistan, Bizans, Meyyâfârikin ve Erzen'den bile gelenlerin alışveriş yaptıkları bir yerdi. Burada ticâreti yapılan mallar ayrıca kayıklar vasıtası ile Dicle Nehri üzerinden Musul'a kadar taşınırdı ki, bu nehir taşımacılığı sayesinde iktisadî faaliyetler bölgede canlılığını yitirmiyordu.⁵⁵ Ayrıca, Haleb ve Musul gibi şehirlerde "Sûk el-Terâkime" (Türkmen Çarşısı) ve "Sûk el-Arba'a" (Çarşamba Pazarı) gibi büyük çarşılar yer alırdı. Şehrin bu gibi binalarında kireçtaşı ya da kuzeydeki Cebel-i Maklûb'dan çıkarılan mermerler kullanılmıştı.⁵⁶

Sanayi faaliyetlerinin de şehir hayatında önemli bir yeri vardı. Kumaş dokuma tezgahları, demir fırınları, deri işleme atölyeleri vb. imâlathaneler yaygın bir biçimde faaliyet göstermekte idiler. Ayrıca, bölgede üretilen türlü dokumalar, demir ürünleri, katran, Nusaybin'in mürekkep hokkaları, Rakkâ'nın kalemleri, Musul'a has ipekli ve altınlı kumaşlar (buna günümüzde *muslin* adı verilmektedir) ile Hint Okyanusu üzerinden gelen mercan, inci ve

⁵² Yer altı sularından faydalanmada kullanılan teknikler için bkz. *Güneybatı Asya*, 36.

⁵³ D. Patton, *Ulama*, 18; E. Honigmann, Musul şehri surlarının hemen karşısında inşaat işlerinde kullanılan alçı taşının çıkarıldığından bahseder, "*Musul*", *İA*, 741.

⁵⁴ M. Cezzar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, 406-407; O. Aslanapa, *Türk sanatı*, I, İstanbul, 1972, 111-112.

⁵⁵ E. Honigmann, "*Musul*", *İA*, 741.

⁵⁶ E. Honigmann, *aynı yer*.

baharat gibi maddeler hem yerli ve hem de Suriye, Akkâ ve Haçlı krallıklarından gelen tâcirlere satılarak ihraç edilmekteydi.⁵⁷

Kıtık yıllarında ise hayat zorlaşmakta, özellikle ticarî faaliyetler önemli ölçüde etkilenmekteydi. Örneğin 622/1225 ve 623/1226 yıllarındaki kıtlık döneminde satılan malların fiyatları oldukça artmıştı. Bu dönemde 1 rıtl susam yağının fiyatı artışlar sonucu pahalılaşarak önceleri yarım kırıta satılırken, 2 kırıat değerine ulaşmıştı.⁵⁸ Pazı, havuç ve şalgam gibi sebzelerin de bile 5 rıtl'ı 1 dirheme satılır hale gelmişti.

Tarih boyunca ulaşım amacı ile kullanılan dağ geçitleri, akarsu vadileri, bataklık olmayan kıyı ovaları, bitki örtüsünün engel olmadığı bozkırlar ve boğazlar coğrafyacılar tarafından "Tabiî Yollar" olarak nitelendirilmiştir. Ticarî faaliyetlerde bulunan, istilâ ve savaşlara katılan insanların uzak mesafelere kolayca ulaşma arzuları bu tabiî yollara stratejik ve ekonomik önem kazandırmıştır. Bu dönemde tüm iktisadî faaliyetler yolların geçtiği veya vardığı şehir ve liman gibi büyüklü küçüklü yerleşim alanları civarında başlayıp bitmekte idi. Türlü eşyanın nakli ile seyahatler, emin ve kolayca aşılabilen, az çok geniş ve yatık, yer yer de üzerinde vasıta izleri teşekkül etmiş olan yollar takib edilerek yapılmaktaydı. Yine, uzun süreli yolculuklarda muntazam bir yoldan çok mükemmel organize edilmiş, suyu ve yeşilliği bol menzillere ihtiyaç duyulduğundan, yolcu ve ticaret kervanları daima bu menzilleri izlemekteydi. Bu sebeple asırlar öncesinin ulaşım şebekesi, hayvanlara her mevsim geçit veren vadiler, dağ yamaçları, ovalar ile bunları birbirine bağlayan boğazlar ve tabiî geçitlerdeki menziller ve kervansarayların varlığına bağlı olarak belirlenmekte idi.

⁵⁷ Bunlara ilâve olarak; Musul'un balı, pastırması, kömürü, yağı, peyniri, kudret helvası, sumakı, bıçağı, oku ve zincir üretimi ile, Nusaybin'in kestanesi, kuru ve yaş meyveleri, ölçü aletleri, kaymağı ve develeri ile, Rakkâ'nın sabunu, zeytinyağı ve kalemi ile, Harran'ın reçeli, balı, pamuğu, ölçü ve tartı aletleri ile, Cezîret-i İbn Ömer'in cevizi, bademi, tereyağı, atları Hasaniye'nin peyniri, keklığı, kuru meyveleri ile Mâlesâya'nın sütü, kömürü, üzümleri, yaş meyveleri, keteni, keneviri, Âmid'in yünlü elbiseleri ve Rum ketenleri ile meşhur oldukları ifade edilmiştir, R. Şeşen, "Cezire", *DİA*, VII, 510.

⁵⁸ XII. ve XIV. yüzyıllarda Irak'ta kullanılan ağırlık ölçüsü 1 rıtl (= 130 dirhem) 406.25 gr.'a tekâbül etmektedir. Yine Mısır'da kullanılan hacim ölçüsü 1 kırıat ise 0.064 lt.'ye tekâbül eder, Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, 38-39; 62.

Ortaçağ genelinde tüm Akdeniz havzasında ulaşımda istifade edilen binek ve araç türleri az çok farklılar göstermekle beraber aynı unsurlardan meydana gelmekte idi. Nitekim Musul Atabegleri zamanında da yöreden geçen ticaret yolları üzerinde ulaşım kağanı ve benzeri çeşitli arabalar ile deve, at, katar ve eşek gibi binek hayvanlarının kullanımı ile temin olunmakta idi.

Bu dönemde ticaret yollarının önemli bir kavşak noktasını teşkil eden el-Cezîre bölgesinde canlı bir ticarî faaliyet mevcuttu. Bu yolları takib ederek doğu ve batıdan gelen kervanlar burada konaklıyor, getirdikleri malları başka bölgelerden gelen tâcirlere pazarlama imkânları buluyorlardı. Bu yollardan biri Çin'den başlayarak Hindî Çin ve Hindistan'ı aşarak İran'ın güneyine ulaşıp Zağros Dağları'nın iç yamaçlarını takib ederek Meşhed'e, oradan da Bağdat yolu ile Yukarı Mezopotamya'ya ulaşmakta idi. Yol, buradan Musul, Diyarbakır ve Malatya güzergâhını izleyerek Anadolu içlerine giriyor ve nihâyet Karadeniz ya da Batı Anadolu'nun Adalar Denizi kıyı şehirlerinde son buluyordu. İpek Yolu adı ile bilinen güzergâh ise, Hindistan üzerinden deniz yolu ile Basra Körfezi'ne, oradan da Aşağı Mezopotamya vadisini aşılıp Bağdat'a ulaşıyor ve buradan sonra önceki yolu izliyordu. Üçüncü bir yol da İran'ın Umman Denizi sahilinden kuzeye çıkıp Medâin, Meşhed ve Bağdat şehirlerini dolaşarak öncekilerle aynı güzergâhtan Anadolu içlerine devam ediyordu. Başka bir yol ise Bağdad'dan başlayıp Zağros Dağları üzerinden Dakuk'a ve Erbil'e, oradan da Musul'a ulaşıyordu.

Bölgeden Suriye yönüne de devam eden birçok ticâret yolu vardı. Bunlardan biri Fırat boyunca giden yol idi. İbnü'l Esîr'in bildirdiğine göre Musul'dan Dımaşk'a, Hims'a veya Hama'ya Sincar, Mâkisin ve Palmira üzerinden gitmek de mümkündü. Ancak bu çöl karakterli sahada ulaşım güç ve yorucu idi. Üstelik, hem bölgedeki şehirlerin ticarî potansiyeli düşüktü ve hem de Haçlılar'ın, özellikle de Baudouin'in saldırıları sebebiyle oldukça tehlikeli ve seyrek kullanılan amaçlı bir yoldu.⁵⁹ Bir diğeri ise Dicle'nin batı kıyısından ilerleyerek Musul, Cezîret-i İbn Ömer ve Nusaybin civarından Haleb'e ulaşıyordu.

Musul şehri bu dönemde Bağdat'tan sonra önde gelen yerleşim alanlarından biri idi. Bu konuma yükselmesinde şehri çevreleyen surlarının büyük önemi vardı. N. Bayatlı, Dicle Nehri'nin suları ile dolu bir hendekle çevrili üçgen biçimli bu surları bulunduğunu belirtip, üzerinde on kapı bulunduğunu

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *Atabekkiye*, 33.

öne sürer.⁶⁰ A. Uluçam ise, surların 18 burcu ve 12 kapısı olduğunu bildirir.⁶¹ Yakût'un, kervanların durduğu bir yer olarak tanımladığı ve Azerbaycan yolunun buradan geçtiğini kaydettiği⁶² Musul şehrinde özellikle Atabeg Zengî zamanında hızlı bir gelişim yaşanmış ve şehir ilmî bir merkez hüviyeti de kazanmıştır. İmâr faaliyetlerine verilen bu önem, halefleri zamanında da artarak devam etmiş ve saraylar mâmûr bahçeler, medreseler, han, hamam ve tekkeler inşa edilmiştir. Örneğin, İmâdeddin Zengî Musul'un kuzeybatısında İmâdiye şehrini 1142'de kurmuş ve ona kendi adını vermiştir. Burası XIII. asırda ticarî faaliyetlerin yoğunlaştığı bir yer haline gelmişti. Nitekim, sonraki devirlerde kasabada çok miktarda Yahudi bulunması da muhtemelen onun eski ticarî ehemmiyeti ile alakalı olmalıdır.

D- el-Cezîre'nin Coğrafi Potansiyeli ve Bunun Atabegler Devrindeki Etkileri

Musul Atabegliği kurulup geliştiği el-Cezîre bölgesi XII. ve XIII. asırlarda bir ilim ve ticaret merkezi idi. Bunda, İç Asya'dan gelip Anadolu, Suriye ve Akdeniz sahillerine doğru devam eden önemli ticaret yollarının bölgeden geçmesinin büyük rolü vardı. Ayrıca, bölgede ziraî faaliyetler ve hayvancılık için şartların uygun olması da belli bir nüfus kitlesinin sürekli olarak burada meskûn olmasında oldukça önemli rol oynamakta idi.

Bölgenin önceki bölümlerde mümkün mertebe ele alınan tabî muhiti ile beşerî ve iktisadî coğrafya özellikleri dikkate alındığında, devletin kurulduğu tarihten itibaren işbaşında bulunan atabeglerin çöl sahaları haricinde her tarafta siyasî ve askerî faaliyet gösterdikleri dikkati çeker. Bu durum, söz konusu hükümdarların yaşadığı devrin şartları göz önüne alınırsa, herhangi bir beşerî faaliyetin mümkün olmadığı böyle ıssız sahalara sahip olmanın hiçbir cazibeli yanının olmaması ile açıklanabilir. Zira su kaynakları bakımından çok yetersiz ve her türlü saldırıya açık olan böyle sahalara, hem insan hayatına ve hem de ulaşımına uygun değildir.

Bunun aksine Dicle ile Fırat arasında yer alan el-Cezîre bölgesi gibi nisbeten mümbit sahalara tarım ve hayvancılığa uygun koşulları ile ilkçağlardan

⁶⁰ N. Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, 2.

⁶¹ A. Uluçam, *Irak'ta Türk Mîmârî Eserleri*, Ankara 1989, 207.

⁶² Yakût el-Hamevî, *Kitab Mu'cemu'l-buldan*, nşr. Wüstenfeld, IV, Leipzig 1866-1870, 683.

itibâren insanları kendisine çekmiş ve tarihi süreçte bölgedeki kültürel gelişmeler hızlı bir seyir izlemiştir. Bu durumun farkında olan Atabegler, ellerinde bulunan bu imkânları yitirmemek için Eyyubîler ve Artuklu emirleri yanısıra Haçlılar ve Moğol kuvvetleri ile de kıyasıya mücadele etmekten çekinmemişlerdir. Üstelik, bu uğurda bölgenin nüfuslanmasına önem verip, buraya gelen Türkmenler'e yerleşim alanları tahsis etmiş, ticaret yolları ve şehirlerdeki ticarî faaliyetlerin gelişmesi için de tedbirler alıp imkânlar hazırlamışlardır.⁶³ Buna mukâbil, iklim şartlarının olumsuz etkisi sonucu meydana gelen yağış azlığı ve buna bağlı olarak zuhur eden uzun süreli kurak devrelerde tarım imkânları ve elde edilen ürünler azalmış, neticede büyük kıtlıklar ve salgın hastalıklar baş göstermiştir. Bu durum Atabeg Devleti'nin hâkim olduğu sahalarda yaşayan nüfusu da oldukça etkilemiş, ümitsizliğe düşen toplum kesimleri arasında zaman zaman büyük çaplı sorunlar ve hatta çatışmalar yaşanmıştır. Böyle zamanlarda devletin rakipleri karşısında zaafa düşmemesi için dönemin idarecileri büyük gayret göstermek zorunda kalmışlardır.

XII. ve XIII. asırlarda iktisadî bakımdan oldukça hareketli görülen bölgenin bu durumunda, gerek ziraat ve gerekse de ticarî faaliyetlerin gelişmesine uygun fizikî koşulların varlığı etkili olmuştur. Nitekim, akarsuların aşındırma faaliyetlerinin bir neticesi olarak meydana gelmiş olan boğaz tipi vadiler yüksek dağlar arasında birer tabii geçit yeri olarak doğudan ve kuzeyden bölgeye ulaşımı oldukça kolaylaştırıyordu. Bu durum, büyük ticarî potansiyeli bulunan bölgede arz talep dengesinin istikrarlı bir ortamda nüfuslanmaya bağlı olarak giderek artış göstermesine yol açmış olmalıdır. Bundan dolayı da, dönemin beşerî ve iktisadî faaliyetlerinde yaşanan gelişmeye zemin hazırlanmıştır.

İç Asya'da Türk kültür dairesinde genelde hayvancılığa dayalı göçebe bir yaşantı sürdürürken, büyük Türk kitlelerinin batıya hareketi sonrasında Cengiz Han gibi bir liderin etrafında toplanan Moğollar, İç Asya'da önemli bir kuvvet haline gelip, Ön Asya, Deşt-i Kıpçak ve hatta Avrupa içlerine kadar uzanan büyük çaplı istilâ girişimlerinde bulunmuşlardır. Moğollar'ın bu hareketlenmesi ardında aslında tüm kitle hareketlerinde gözlenen nüfus artışı ve

⁶³ İmâdeddin Zengi, İvaiyye (Oğuzların Yıva Boyu) Türkmenleri Reisi Yaruk'u Haçlılar'a karşı Haleb hududunda cihada memur etmiş ve Franklar'dan alacakları beldeleri kendilerine temlik etmeyi kararlaştırmıştı. Nitekim, Haleb'in dış kısmında kurulan büyük Yarukiyye mahallesi ve orada inşa olunan pek çok cami, medrese ve hayır müesseseleri bunlara aiddir.

beslenme kaynaklarının yetersizliği vb. sebeplerden çok, çevredeki kabilelerle yaşadıkları sürtüşmeler sonucunda intikam amacı ile yaptıkları seferlerle elde edilen toprak ve nüfus kazanımları ardından zarurî bir teşkilâtlanmanın gündeme gelmesi ve zamanla da bu yapının artan masraflarının karşılanması için daha farklı ve zengin bölgelerin hedef teşkil etmesi gibi sebepler aranmalıdır.⁶⁴

İslâm dünyası için Haçlı seferleri ardından beklenmedik bir anda ortaya çıkan ve büyük ölçülü medenî bir duraksamaya neden olan Moğol istilâsı, sonuçları bakımından bölgede siyasî ve beşerî-iktisadî manada birçok değişikliğe sebep olmuştur. Birçok devlet ve hanedan ya ortadan kalmış ya da büyük ölçüde güç ve arazi kaybı sonucu önemsiz hale gelmiştir. Ayrıca, bu saldırılar sırasında yaşanan nüfus azalması 1348 yılındaki veba salgını ile daha da artmıştır.⁶⁵ Ancak, daha sonraki dönemde yaşanan nüfus patlaması sonrasında neredeyse XIII. yüzyıl başlarındaki seviyeye ulaşılmıştır. Bununla beraber, Moğollar'ın saldırısına maruz kalmış olan şehirler, XIV. ve XV. yüzyıl gezgin ve coğrafyacılarına göre yaşanan önemli ölçüdeki tahribatın izlerini hâlâ taşımakta idiler. İlk darbeyi yemiş yerlerden biri olan Mezopotamya bölgesi şehirleri ise henüz kendilerine gelememişlerdi.⁶⁶ Ayrıca yolların emniyetsiz, bakımsız ve korumasız hale gelmesi sonucu ulaşım aksamış ve ticarî faaliyetlerde bir düşüş yaşanmıştır. Gücünü önemli ölçüde bu ticarî faaliyetlerin gelirlerinden sağlayan bölge şehirleri ve toplumlarının giderek yoksullaşması, ilmî ve teknik atılım yapma noktasına gelinmiş iken büyük bir gerileme yaşanmasına âmil olmuştur.

Sonuç Yerine

İç Asya'dan kendilerine yeni bir hayat alanı, bir yurt bulmak üzere VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dört bir yana dağılan Türk boylarının asırlarca devam eden göçleri Türk tarihinde oldukça önemli bir hadise olarak kabul edilir. Bu boylardan Hazar Denizi'nin güneyinden ilerleyerek İran, Anadolu, Suriye ve Irak taraflarına ulaşanlar, kendileri ve hayvanları için nispeten uygun tabîî şartlarla karşılaştılar. Atalarından devraldıkları kültürel

⁶⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, trc. Ahmet Temür, Ankara 1986, XLIII-XLIV.

⁶⁵ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, trc. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul 2001, 505.

⁶⁶ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, 506.

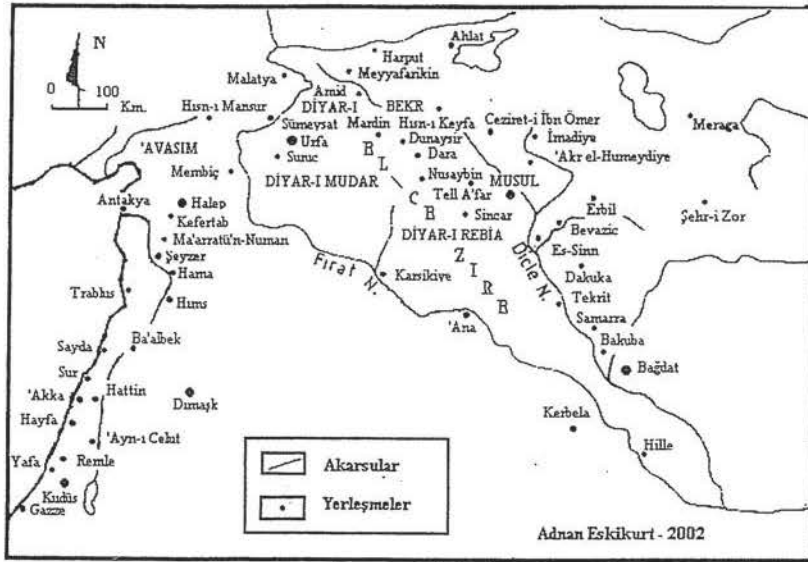

değerlerle birlikte, sahip oldukları idarî anlayışları ve üstün askerlik becerileri sâyesinde bu bölgelerde çeşitli siyasî teşekküller meydana getirdiler. Bunların uyguladığı politikalar sonucunda, Güneybatı Asya'nın sosyal ve demografik yapısında yer alan Türkler'in sayıca artmasına ve yerleşik hayata geçmelerine zemin hazırlandı.

Buna mukâbil, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümü sonrasında yaşanan hâkimiyet mücadeleleri İslâm dünyasının bu kesiminde birtakım değişikliklere sebep oldu. Bunlardan en önemlisi merkezî idarelerin giderek ortadan kalkması ve yerlerine nisbeten daha dar bölgelerde hüküm süren çeşitli beylik ve benzeri siyasî teşekküllerin ortaya çıkması olmuştur. Anadolu Selçuklu Sultanlığı, Irak Selçuklu Sultanlığı, Musul Atabegliği, Dımaşk Atabegliği ve Artuklular bunlardan bazılarıdır. Söz konusu siyasî teşekküller arasında yer alan Musul Atabegliği, Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan ve beşerî hayata uygun koşullara sahip el-Cezîre bölgesi dahilinde Irak Selçukluları'na bağlı olarak ortaya çıkmış, daha sonraları müstakil bir hüviyet kazanarak XIII. yüzyıl ortalarına kadar varlığını devam ettirmiştir.

Kuzey ve doğudan dağlık kütlelerle, batı ve güneyden de geniş çöl alanları ile sınırlanmış olan bölgede akarsu aşındırma faaliyetlerine bağlı olarak meydana gelmiş tabii geçit niteliğindeki boğazlar, yüzyıllarca Anadolu ve İran üzerinden bölgeye ulaşımı kolaylaştırmıştır. Bu sebeple, doğu ile batı arasındaki kara ticaret yollarının izlediği güzergâhların bir kısmı antik dönemden itibaren bu bölgeden geçmiştir.

Musul Atabeg devleti, bölgenin bu coğrafi potansiyeli sebebi ile bir cazibe merkezi hüviyeti kazanmış ve ticarî faaliyetlerden oldukça önemli fayda sağlamıştır. Bu durum, bir bölgenin medeniyet, ilim ve ticaret merkezi olmasında tabii, beşerî ve iktisadî coğrafya unsurlarının rolünün ne denli büyük olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, coğrafi potansiyel olarak ele aldığımız bu unsurların, hem iç mücadeleler ve hem de Haçlı ve Moğol istilâ girişimleri gibi sosyal ve siyasî meselelerin ortaya çıkmasında rolü bulunduğuda belirtilmelidir.

Musul Atabegliği Yerleşim Haritası (M.S. XII. - XIII. Yüzyıllar)